

Е. Кравченко

МОГИЛЬНИК УЧ-БАШ: ЛОКАЛІЗАЦІЯ, ВЛАШТУВАННЯ, ХРОНОЛОГІЯ І ПОХОВАЛЬНО-ПОМИНАЛЬНА ОБРЯДНІСТЬ

Могильник Уч-Баш у Південно-Західному Крим — пам'ятка кизил-кобинської культури, яку атрибутовують як належну таврам античних писемних джерел. Розкопки могильника відбулись на початку 1950-х років, і з того часу пам'ятка лишилася неопублікованою. Це призвело до плутанини у її локалізації, хронологічному визначенні і призвело до помилок в атрибуції інших пам'яток кизил-кобинської культури. У статті пролікується Учбаський могильник кизил-кобинської культури, уточнюється його датування до другої половини VIII — початку VII ст. до н. е., а також зазначається його локалізація на Сапун-горі. На основі матеріалів розкопок могильник синхронізовано із V горизонтом Уч-Башу і початком Таврського періоду кизил-кобинської культури. Крім того, є підстави припускати зв'язок цього типу пам'яток із населенням, що просунулось в Крим із Східного Причорномор'я, а саме із Кавказького регіону, де відомі подібні синхронні і раніші пам'ятки як на північ від Великого Кавказького хребта, так і на півдні в районі озера Ван.

Ключові слова: ранній залізний вік, поховально-поминальна обрядність, Крим, Кавказ, кизил-кобинська культура, таври, Уч-Баш.

Вступ. Історія досліджень. Могильник Уч-Баш — одна із небагатьох пам'яток кизил-кобинської культури, які досі достеменно не аналізувалися і не публікувалися. Це призвело до хибної локалізації пам'ятки на археологічних картах, її невірної хронологічної позиції та історичної інтерпретації. Автори розкопок С. Ф. Стржелецький і Є. М. Жеребцов пов'язали цей могильник із сусіднім укріпленням поселенням Уч-Баш (Жеребцов 1955а; 1955b; Стржелецький 1955). Пізніше інші до-

слідники помилково ототожнили зазначений на топографічному плані із поселенням Уч-Баш могильник на панівній висоті плато на південний захід від поселення (рис. 1: 1, 3, 4) із розкопаним Гераклеїською експедицією у 1950-х рр. (рис. 1: 2; Крис 1981, с. 42). Так ця пам'ятка виявилася невірно визначеною і топографічно, і хронологічно, а також невірно атрибутованою.

У 1953—1954 рр. Гераклеїська експедиція Херсонеського музею під керівництвом С. Ф. Стржелецького провела археологічні розкопки на північній терасі Сапун-гори над Чортовою балкою на правому березі р. Чорна недалеко від її гирла (рис. 1: 2; Жеребцов 1955а; 1955b; Стржелецький 1955). Тоді було розкопано рядок із десяти кам'яних скринь в огорожах. Подальші дослідження на цьому плато не проводилися. Під час розвідок 2009 р. Інкерманська експедиція Інституту археології НАН України обстежила цю місцевість (Кравченко 2009). На жаль, всі схили Сапун-гори були пошкоджені терасуванням під посадку сосни у 1950-х рр., ймовірно відразу після проведених розкопок. Зараз там знаходиться лісовий масив, на місці, де орієнтовно був могильник, фіксуються посунуті терасуванням необроблені великі кам'яні плити і дрібніше каміння, які могли належали цьому могильнику. In situ на цьому місці нічого не зафіксовано. Отже матеріал розкопок 1950-х рр. є єдиним, який надає дані про цю пам'ятку.

Антропологічний матеріал могильника був проаналізований двічі — К. Ф. Соколовою під час археологічних розкопок у складі Гераклеїської експедиції¹, результати цих обстежень

© Е. КРАВЧЕНКО, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

1. Дослідниця у звіті не згадана.

Рис. 1. Мапа пам'яток, про які йдеться у статті. I — мапа пам'яток між Каспієм і Кримом; II — мапа пам'яток у Кримі; III — поселення Уч-Баш і локалізовані могили: 1 — поселення Уч-Баш; 2 — могили Уч-Баш; 3, 4 — інші могили біля поселення Уч-Баш; 5 — поселення Сахарна Головка; 6 — могили Уркуста; 7 — могили Чуянча; 8 — могили Карли-Кая; 9 — поселення Альма-Кермен; 10 — поселення і металургійний центр Сеферек-Коба; 11 — курган біля с. Льговське; 12 — поселення Чорна Річка; 13 — могили Джапаллах; 14 — курган біля с. Зольне; 15 — могили Мал-Муз; 16 — могили біля с. Широке; 17 — могили біля с. Ділкая (оз. Ван); 18 — могили на р. Фарс; 19 — могили на р. Пшиш; 20 — кургани біля р. Келермес; 21 — могили біля с. Моздок; 22 — могили біля с. Зміська; 23 — могили біля с. Пелагіада; 24 — пір і могили біля с. Ходжали; 25 — пір біля с. Генджа

Fig. 1. Map of the sites mentioned in the article. I — map of sites between the Caspian Sea and Crimea; II — map of sites in Crimea; III — Uch-Bash settlement and local burial grounds: 1 — Uch-Bash settlement; 2 — Uch-Bash burial ground; 3, 4 — other necropolis near the Uch-Bash settlement; 5 — Sakharna Golovka settlement; 6 — Urkusta burial ground; 7 — Chuyuncha burial ground; 8 — Karly-Kaya burial ground; 9 — Alma-Kermen settlement; 10 — Seferek-Koba settlement and metallworking center; 11 — burial mound near the village of Lgovske; 12 — Chorna Richka settlement; 13 — Japallah burial mounds; 14 — burial mound near the village of Zolne; 15 — Mal-Muz burial ground; 16 — burial ground near the village of Shiroke; 17 — burial ground near the village of Dilkaya (Van lake); 18 — burial ground on the Fars River; 19 — burial ground on the Pshish River; 20 — burial mounds near the Kelermes River; 21 — burial ground near the village of Mozdok; 22 — burial ground near the village of Zmiyska; 23 — burial ground near the village of Pelagiada; 24 — pir and burial ground near the village of Khojaly; 25 — pir near the village of Gendzha

опубліковані у низці статей (Соколова 1960), і Ю. Ушковою в межах обстеження археологічних пам'яток Інкерманської долини в складі Інкерманської експедиції у 2012 р., результати подано в архівному звіті (Кравченко 2012а; Ушкова 2012). Із результатів нещодавніх досліджень антропологічного матеріалу як Уч-Башу, так і інших могильників кам'яних скринь кизил-кобинської культури (Kravchenko, Kozak, Stupak 2023) можна зробити висновок про перспективність подальших антропологічних досліджень, оскільки дослідниками виявлено цілу низку нових системних антропологічних характеристик населення.

Опис пам'ятки. Локалізація могильника. Могильник було влаштовано безпосередньо під пасмом Сапун-гори на наступній за верхньою терасі її західного схилу. Площа могильника складала близько 800 м. кв. пласкої тераси із невеликим ухилом до півночі і сходу, обмежена із цих боків стрімчастими скельними схилами. З південного заходу площа могильника обмежена стрімчастим підйомом на верхню терасу Сапун-гори. Візуально до розкопок на місцевості розпізнавались по чотири поховальні конструкції в південному і північному рядах. Могильник було пошкоджено окопом і земляною часів Другої світової війни. В ході досліджень 1952—1954 рр. було виявлено одну поховальну конструкцію у південному ряді і дев'ять у північному. Дослідники вказали на те, що, як візуально до розкопок, так і після зачистки першої кам'яної скрині південного ряду, набагато гірше збереглися поховання південного ряду ніж північного. Ймовірно це стало аргументацією для подальшого дослідження саме поховань північного ряду. Із описової частини звіту і креслень є підстави стверджувати, що ряди поховань продовжувалися і далі по терасі, ймовірно на невелику відстань з огляду на природну обмеженість схилу гори. Як вказано в описі єдиного розкопаного поховання південного ряду, воно майже повністю зруйноване і погано «читалось» на сучасній денній поверхні. Ймовірно, ця ознака стала причиною не продовжувати подальші дослідження могильника. Натепер цей схил Сапун-гори терасований і зайнятий посадкою сосни, ймовірно, із 1950-х рр., коли терасування і озеленення відбулось по всій цій частині Інкерманської долини. Археологічні розвідки, проведені нами в цій частині схилу (Кравченко 2009; Кравченко та ін. 2010), виявили великі необроблені камені між густою посадкою сосни, подібні до описаних у звіті про розкопки (Жеребцов 1955а, фото), зсунуті зі свого місця землерийною технікою. Терасування відбулось масштабне, деінде оголивши скелю. Слідів будь-яких споруд *in situ* в цій частині схилу нами виявлено не було. Археологічний матеріал зустрічався дуже зрідка у перевідкладеному ґрунті — дрібні невиразні фрагменти ліпної кераміки. Також в шарах

зустрічаються сильно подрібнені кістки. Але вони могли належати як похованням ранньої залізної доби, так і бути залишками непохованих загиблих у Другій світовій війні. Як правило, в цій частині Севастополя на полях із масовою загибеллю воїнів перепоховання не здійснювалося. За свідченнями очевидців, на таких місцях ґрунт було переорано разом із рештками за допомогою танків, до яких чіпляли плуги.

Стратиграфія розкопу представлена двома основними шарами — дерново-гумусним шаром, що відповідає сучасним ґрунтовим нашаруванням, і суглинистим відкладам, які перекривають безпосередньо давню денну поверхню і кам'яні конструкції. У суглинистому шарі переважають матеріали I тис. н. е., в тому числі у його нижній частині, це вказує на те, що до цього умовного часу конструкції могильника не були покриті ґрунтом. Як видно із архівних фотографій звіту про розкопки, після зняття дерново-гумусного шару гряди із кам'яними скринями являли собою майже суцільний завал або накид (рис. 2). Між камінням де-не-де проглядали кам'яні скрині і огорожі (рис. 2: 2).

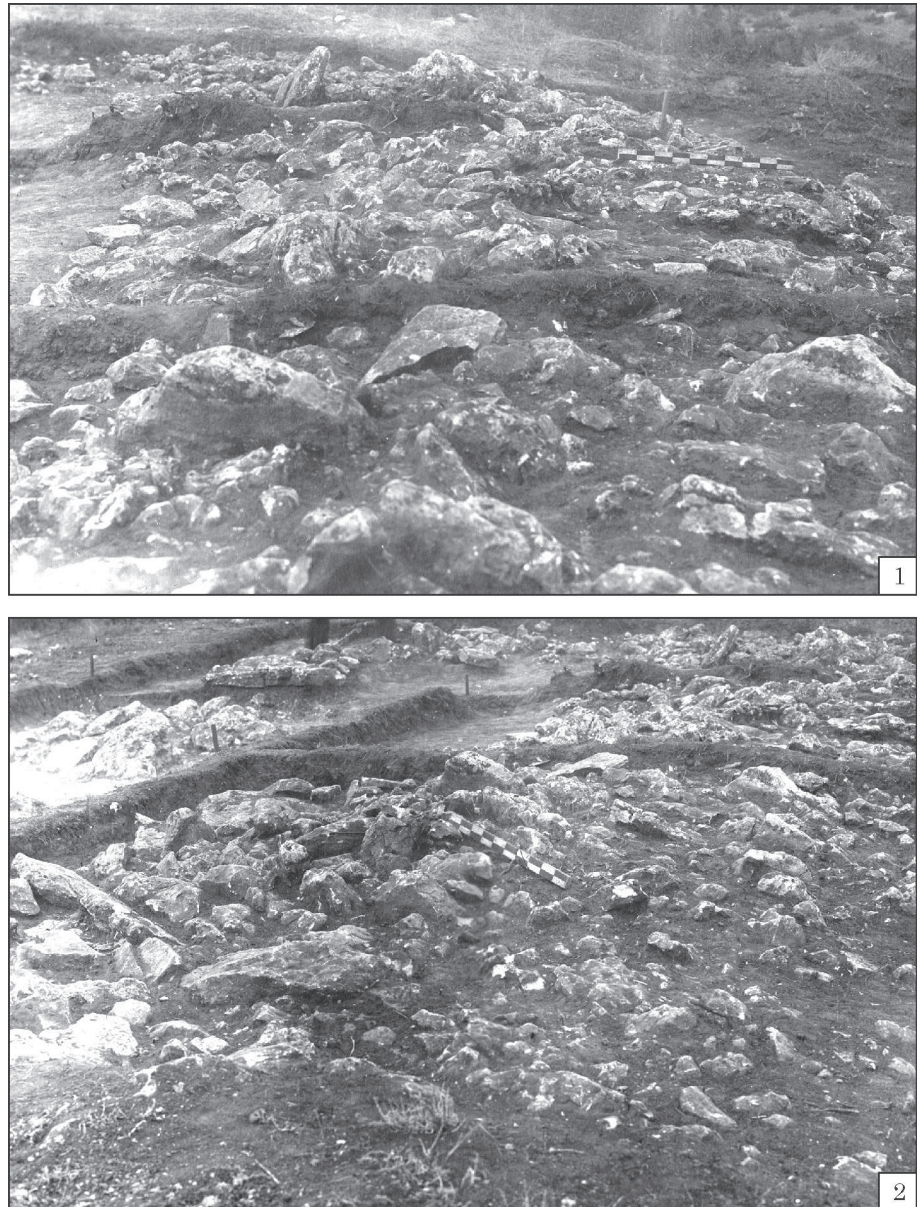
Археологічного шару часу функціонування могильника зафіксовано не було, як і слідів тризни чи якогось поминального ритуалу, принаймні у звіті таке не описано.

Влаштування могильника і обряд. Поховання влаштовані на просторі могильника двома умовними паралельними рядами, орієнтованими широтно із відхиленнями (рис. 3; 4). Поховальні конструкції представлено умовними кам'яними скринями в умовних огорожах. Умовними вони названі з огляду на їхню доволі хаотичне спорудження на давній денній поверхні без попередньої підготовки поховальної споруди із диких необроблених каменів. Довжина північного ряду близько 30 м, південний, за повідомленнями авторів розкопок у звіті, вдвічі коротший і закінчується на середині протяжності першого. Починалися обидва ряди паралельно один одному на заході. Однією із відмінностей північного ряду була більша відстань між поховальними конструкціями, ніж у південному.

Поховальні споруди не представлені рівним рядом, а згруповані у 3 поховання, поєднані між собою іноді спільними стінками каменів огорож, але основним чинником є орієнтація могил. Орієнтація різних груп могил незначно відрізняється відхиленнями залишаючись меридіональною. Поховання північного розкопаного ряду об'єднані у три групи: скрині 2—4, 5—7 і 8—10. Така ознака свідчить про існування якогось зовнішнього орієнтира для спорудження поховальної конструкції, який був основним для цього населення. Орієнтування небіжчика головою на південь із відхиленнями, обличчям на схід, позначення простору навколо голови покійного керамічним посудом — єдиним ін-

Рис. 2. Північний ряд могильника Уч-Баш після зняття дерново-гумусного шару: 1 — вигляд зі сходу; 2 — скрині 6 і 7, вигляд з північного сходу (за Стржеleckий 1955)

Fig. 2. The northern row of the Uch-Bash burial ground after the removal of the sod-humus layer: 1 — view from the east; 2 — cists 6 and 7, view from the northeast (by Strzheletsky 1955)

вентарем, достеменно відомим в цьому могильнику, а також особливість у вигляді пам'ятного каменю в огорожі поховання, який виділявся серед інших розмірами і масивністю й мав заокруглену верхню частину, в чому ми вбачаємо ознаку антропоморфізму, його розташування чітко навпроти кісток черепа похованого, які збереглися *in situ*, вказують на виняткове значення цього зовнішнього орієнтира. Його розташування з однаковою мірою вірогідності могли бути як на півночі, так і на сході, куди обертали обличчя похованого.

Є підстави припускати, що після спорудження описаних поховальних конструкцій одноментно та (або) протягом певного часу на рядах поховань накопичувалося каміння, що було умисно принесене до могил як ритуал. Таким чином ряди перекривалися кам'яними накидами, які в ході досліджень було зафіксовано як видно до фото (рис. 2).

Поховання у могильнику здійснювалися зібгано на правому боці головою на південь обличчям на схід. Інвентар було покладено у скрині 2 біля голови — за тім'яною частиною черепа знаходився керамічний ліпний кубок. Кілька посудин було зафіксовано і в інших похованнях в південній частині скринь. Із предметів костюму в похованні було знайдено мушлі морської черепашки — гребінця, зібрані у намисто навколо шиї похованого. Автори розкопок визначили, що могильник був пограбований (Жеребцов 1955а). При цьому окремі предмети костюму в поховальних спорудах були присутні — прикраси із раковин морських черепашок, кістки і бронзи.

Інвентар у похованнях, якщо не враховувати предмети костюму, які ми не визначаємо як інвентар, представлено винятково керамічними посудинами, а саме — кубками і черпаками, тобто персональним посудом для напоїв.

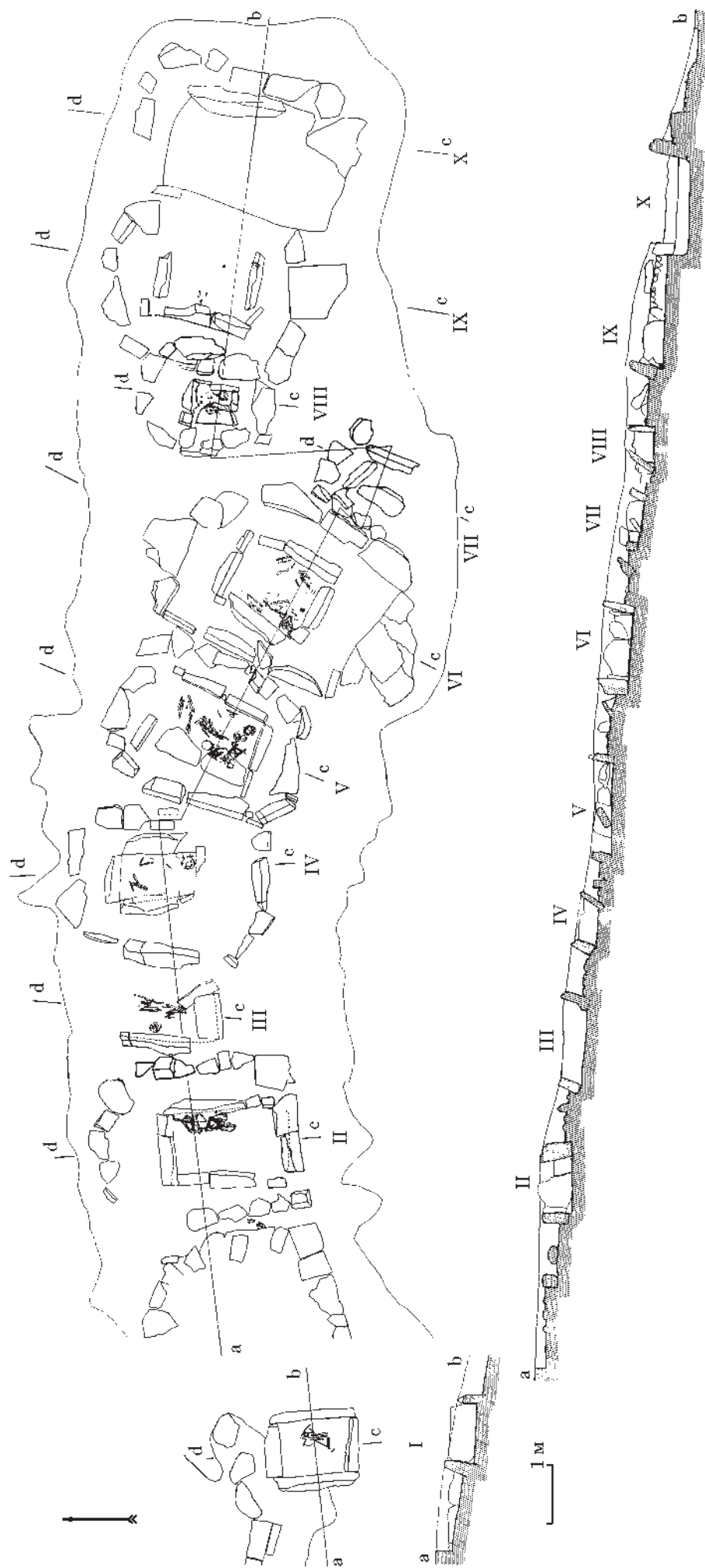

Рис. 3. План могильника Уч-Баш і профіль поховань по лінії а—б
 Fig. 3. Plan of the Uch-Bash burial ground and profile of burials along the line a—b

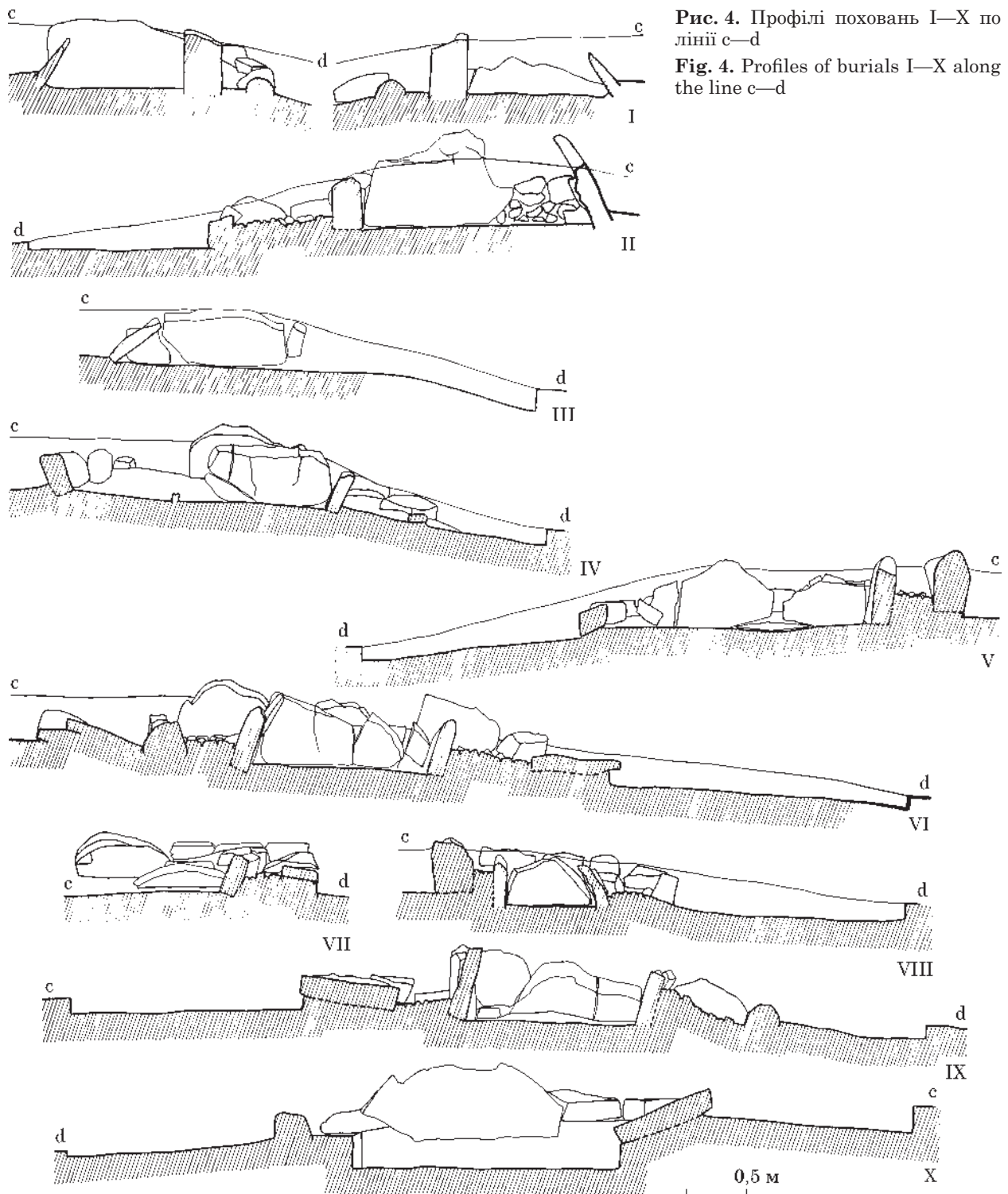

Рис. 4. Профілі поховань I–X по лінії c–d

Fig. 4. Profiles of burials I–X along the line c–d

Звертає на себе увагу повна відсутність кісток тварин, що вказує на відсутність ритуальної напутньої їжі. При цьому у скрині 6 було знайдено зуби великого собаки. Зазначимо, що це не єдиний випадок знахідок зубів собак у кам'яних скринях кизил-кобинської культури (Лесков, Кравченко 2007).

Як вже зазначалося, поховальні споруди представлені кам'яними скринями в огорожі, спорудженими на давній денній поверхні без попередньої підготовки майданчика. Лише

в кількох випадках зафіксовано незначне до 0,10–0,15 м нівелювання денної поверхні дна поховання в самій скрині. Як плити скрині, так і камені огорожі не містили слідів штучного підтесування. Ймовірно, для конструкції підбирали дикі камені потрібної форми. Плит перекриття розкопками виявлено не було, так само як і їх уламків. Але фіксація частини антропологічних залишків *in situ* не дозволяють сумніватися, що перекриття існувало. Можливо, воно було дерев'яним чи з іншого матеріа-

лу, який повністю розклався після припинення функціонування могильника. На жаль, у звіті не вказано, яким ґрунтом були заповнені місця вибитих кам'яних плит скринь, що унеможливило датування часу пограбування могильника. Але не варто також упускати думку про те, що пограбування не було, а камені були витягнуті для вторинного використання, коли пам'ять про могильник повністю стерлася в цій місцевості або відбулась кардинальна зміна в ідеологічних і світоглядних засадах, наприклад після середини I тис. н. е., коли у шар випала кераміка пізньоантичного часу. Витягнуті ж і переміщені в скринях кістки могли бути результатом діяльності птахів чи звірів, коли перекриття скринь розклаталося чи було знищено.

Опис поховальних конструкцій. Скриня 1. У південному ряді було досліджено одну кам'яну скриню і місце розташування повністю знищеної кам'яної скрині (рис. 3; 4). Детального опису залишків повністю зруйнованої скрині автори звіту не наводять. Скриня 1 — єдина розкопана в ряду була правильної прямокутної форми довжиною 1,5 м завширшки 1,3 м. Камені поставлені на ребро і незначно заглиблені в ґрунт — до 0,15 см. Північна плита скрині була висотою 0,47—0,50 м, 0,87 м завдовжки, 0,26 м завтовшки. Південна плита — 0,2—0,4 м заввишки, 0,98 м завдовжки, 0,05—0,06 м завтовшки. Східна плита — 0,25 м заввишки, 1,44 м завдовжки, 0,16 м завтовшки. Західна плита — 0,45—0,5 м заввишки, 1,4 м завдовжки, 0,14—0,19 м завтовшки. Дно могили в західній частині було штучно знівельовано на 0,10—0,15 м від давньої денної поверхні. Огорожа скрині зберіглася частково — це камені, що були поставлені на ребро на давню денну поверхню, розчищені поваленими в напрямку до скрині. Заповнення скрині — ґрунт із невеликою домішкою дрібного каміння. На дні поховання знаходилися рештки двох похованих — сильно поруйновані кістки, кілька уламків черепної кришки і 27 зубів. В північній частині скупчення кісток було знайдено фрагменти ліпного посуду, повністю короювана бронзова пронизка діаметром 0,005 м, довжиною 0,008 м. В південній частині скупчення кісток лежала підвіска із морської мушлі «гребінець» із отвором. Антропологічними дослідженнями встановлено, що у скрині 1 було поховано щонайменше двоє — один дорослий і один підліток (Жеребцов 1955а, с. 18).

Скриня 2. Решта поховань досліджувалася у північному ряді могильника. Кам'яна скриня 2 також була пошкоджена у давнину, зруйнована його південна стінка (рис. 3; 4). Скриня 1,5 м завдовжки, 1,45 м завширшки має прямокутну форму, орієнтована меридіонально. Огорожа скрині добре зберіглася. Із заходу вона дотична до огорожі іншого поховання, що лишилося недослідженим. Зі сходу до огорожі скрині 2 прибудовано скриню 3. Північна

плита скрині 2 була заввишки 0,55 м, 1,16 м завдовжки і 0,2—0,25 м завтовшки. Східна плита — 0,5—0,7 м заввишки, 1,3 м завдовжки і 0,30—0,15 м завтовшки. Західна — 0,5—0,4 м заввишки, 1,25 м завдовжки, 0,2 м завтовшки. Дно поховання штучно знівельоване і рівне. Огорожа скрині 3,4 м завдовжки, 2,9 м завширшки має неправильну підпрямокутну форму, складається із необроблених великих каменів, поставлених на ребро. Східна сторона огорожі має два ряди кладки із необроблених каменів. Однією із особливостей цього поховання є висока і масивна плита огорожі з південного боку біля голови похованого, яка істотно виділяється серед інших розмірами і висотою. Простір між огорожею і скринєю був забутований камінням. Заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт. Поховання у скрині зафіксовано у вигляді скупчення розрізнених кісток, двох зруйнованих черепів і кісток рук у південній частині поховання, кісток ніг — у північній. Антропологічні дослідження встановили, що кістки скупчення належать двом дорослим і одній дитині 8—10 років. У центрі скупчення кісток було знайдено круглу кістяну намистину розмірами 15 × 4 × 2 мм.

Під цим скупченням безпосередньо на дні поховальної конструкції лежав повний кістяк зібраний на правому боці *in situ*. Орієнтовано похованого головою на південь, обличчям на схід, ноги сильно зігнуто в колінах, п'ятки прижаті до тазу. Кістки правої руки лежали під грудною клітиною, рука була максимально зігнута в лікті, п'ястний суглоб знаходився біля шиї. Ліва рука зберіглася кістками передпліччя, що знаходились в нижній частині грудної клітини перпендикулярно хребту. Поховання належало дорослій людині. Із речей в похованні було знайдено декілька предметів костюму — прикраси. В нижній частині грудної клітини знаходилася мушля морського гребінця із отвором, на дні поховання — два уламки бронзової спіралевої пронизки діаметром 3 мм, згорнутої із пластини 3 мм завширшки, 0,5 мм завтовшки, довжиною 13 і 15 мм (Жеребцов 1955а, с. 20).

При знятті верхніх шарів ґрунту над скринями було також зачищено поховання, здійснене поза скринєю між двох огорож — скрині 2 і іншої огорожі, що обула зафіксована на захід від неї і продовжувалася у стінці розкопу. Від похованого збереглися череп і кістки кистей рук. Небіжчика було покладено на правому боці головою на південь обличчям на схід. До півдня від черепа було вміщено лискований ліпний кубок (рис. 5: 2). На місці шиї лежали шість мушель морського гребінця і кістки кистей рук. Антропологічні визначення показали, що поховання належить підлітку (Жеребцов 1955а, с. 19).

Новітніми обстеженнями антропологічного матеріалу встановлено поховання трьох дітей у віці 1,5—2,5, 2—3 і 10—12 років і двох дорос-

Рис. 5. Інвентар з поховань могильника Уч-Баш і аналогії до нього: 1— кубок із кам'яної скрині 6; 2— кубок із поховання 2а; 3— кувальда із скрині 5; 4— кувальда із шару зольника розкопу 1 Уч-Башу (горизонт V-UB)

Fig. Items from the burials of the Uch-Bash burial ground and analogies to it: 1— bowl from stone cist 6; 2— bowl from burial 2a; 3— scoop from cist 5; 4— scoop from the ash heap layer of excavation 1 of Uch-Bash (horizon V-UB)

лих — жінки (?) 40—50 років і чоловіка близько 30—35 років (Ушкова 2012).

Скриня 3. Наступна розкопана у північному ряді скриня 3 була прибудована до стінки огорожі скрині 2 (рис. 3; 4). Вона була сильно пошкоджена у давнину, мала прямокутну форму, орієнтована меридіонально, була 1,5 м завдовжки і 1,1 м завширшки. Від скрині зберіглося по одній плиті з півдня, сходу і заходу. Огорожа скрині відсутня, фактично поховання здійснено між огорожами скринь 2 і 4. Південна плита була заввишки 0,58 м, завдовжки 0,7 м, завтовшки 0,1 м. Від східної стінки зберіглась одна плита, зсунута і повалена, була заввишки 0,4 м, завдовжки — 0,68 м, завтовшки 0,1 м. Західна плита мала в довжину 1,6 м, 0,45 м заввишки і 0,15—0,2 м завтовшки. Дно поховання немає слідів штучного нівелювання. Заповнення скрині і шар перекриття — дрібний бут і ґрунт. На дні в центральній частині поховання знаходився зруйнований череп, у східній частині — скупчення кісток, під ним було знайдено *in situ* кістки передпліччя обох рук у положенні, характерному для зібганого поховання на правому боці головою на південь. Поховання належить дорослій людині, речей знайдено не було (Жеребцов 1955а, с. 22).

Новітніми обстеженнями було встановлено, що антропологічні рештки із скрин 3 належать дорослому чоловікові (Ушкова 2012).

Скриня 4 — наступна на схід у північному ряду. Об'єднуються в групу зі скринями 2 і 3 за орієнтацією могили (рис. 3; 4). Скриня прямокутна, 1,6 м завдовжки, 1,3 м завширшки, орієнтована меридіонально. Огорожа скрині овальна, її південно-східний кут є спільним для скринь 4 і 5. Північна плита була 0,38 м заввишки, 0,75 м довжиною, 0,1—0,15 м завтовшки. Південна плита майже повністю розкладалася від вивітрювання. Довжина східної — 1 м, висота 0,4—0,6 м, 0,1—0,15 м завтовшки. Західна — 1,03 м завдовжки, 0,4 м заввишки, 0,15—0,25 м завтовшки. Дно поховання немає слідів штучного нівелювання. Ящик розташований не по центру огорожі, а ближче до північної її частини. Каміні огорожі були поставлені на ребро на давню денну поверхню, з південного заходу зберіглись *in situ*. Довжина огорожі 3,25 м, ширина — 2,50 м. Простір між огорожею і скринєю було забутовано камінням, заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт. У південно-західному куті скрині лежав сильно пошкоджений череп дорослого, на правому боці, тім'ям на південь, обличчям на схід. До

сходу від нього знаходились залишки зруйнованого дитячого черепа. Біля південної стінки поховання на 0,1 м західніше черепа дорослого було знайдено лискований товстостінний кубок *in situ*. На дні поховання знаходились розкидані кістки похованих. Антропологічні дослідження показали, що в скрині 4 було знайдено залишки трьох похованих — двох дорослих і однієї дитини (Жеребцов 1955а, с. 25).

Новітніми дослідженнями встановлено, що антропологічні рештки із скрині 4 належать дорослій жінці і дитині 8—9 років (Ушкова 2012).

Кам'яна *скриня 5* наступна на схід в ряді (рис. 3; 4). Її огорожа частково є спільною із попередньою скринєю 4, хоча це поховання не входить у групу скринь 2, 3 і 4, оскільки має незначне відхилення в орієнтації кам'яної скрині. За цією ознакою скриня 5 об'єднується в одну групу із скринями 6 і 7. Скриня прямокутної форми орієнтована меридіонально із відхиленням 2 м завдовжки, 1,4 м завширшки. Огорожа скрині також прямокутна із заокругленими кутами. Вона складається із 8 плит, встановлених на давню денну поверхню. Єдина збережена північно-східна плита мала 0,65 м довжини, була 0,3 м заввишки і 0,15 м завтовшки. Дві південні плити були 0,8 і 0,45 м завдовжки, 0,6 і 0,4 м заввишки і 0,2 та 0,15 м завтовшки відповідно. Дві південно-східні плити були по 0,7 м завдовжки, 0,4—0,5 м заввишки і 0,2 м завтовшки. Північно-східні плити також мали тотожні розміри — 0,7—0,75 м завдовжки, 0,45—0,50 м заввишки і 0,15 м завтовшки. Дно скрині не мало слідів штучного вирівнювання. Огорожа скрині збудована із великих необроблених каменів. З північного і південно-західного боку плити було встановлено на давню денну поверхню, з південно-східного боку огорожа має два ряди кладки збудованої із каменів середнього буту. З північно-східного боку камені огорожі повалені. У центральній частині ряду каменів огорожі з південно-західного боку знаходилась важка, товста і висока плита, вища на 0,15—0,2 м за інші в цьому похованні. Скриня розташована майже точно по центру в огорожі, відстань між огорожею і скринєю 0,3—0,35 м. Заповнений простір огорожі дрібним бутом. Заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт. На одній із повалених плит скрині з північного заходу було знайдено п'ять фрагментів роздавленого кухля, решта фрагментів цієї ж посудини знаходилась на дні поховання біля його південно-східної стінки (рис. 5: 3). У південно-західній частині скрині біля стінки знаходились п'ять зруйнованих черепів, що належали за антропологічними визначеннями чотирьом дорослим і дитині. На дні в центральній частині поховання — скупчення кісток. У східному куті скрині знайдено кістки ніг похованого зібганого на правому боці. Загалом за антропологічними визначеннями в скрині

було поховано чотирьох дорослих і одну дитину (Жеребцов 1955а, с. 27).

Антропологічні матеріали цієї скрині було опубліковано К. Ф. Соколовою — це склепіння черепа жінки близько 60 років (Соколова 1960, с. 68).

Новітні антропологічні дослідження кісток зі скрині 5 визначили щонайменше чотирьох похованих, з яких дитина віком 6—7 років, жінка 60 і дорослий віком 25—30 років (Ушкова 2012).

Кам'яна *скриня 6* наступна на схід від скрині 5 в північному ряді (рис. 2: 2; 3; 4). Скриня прямокутна в плані 1,8 м завдовжки, 1,6 м завширшки, орієнтована меридіонально із відхиленням. Скриню споруджено із чотирьох великих плит, поставлених на ребро на давню денну поверхню. Північно-східна плита була 1,08 м завдовжки, 0,45—0,6 м заввишки, 0,15 м завтовшки. Південно-західна — 0,77 м завдовжки, 0,45 м заввишки, 0,2 м завтовшки. Біля західного куту до плити було добудовано невелику тонку плитку, щоб закрити кут. Південно-східна плита була 1,45 м завдовжки, 0,6 м заввишки і 0,1—0,2 м завтовшки. Північно-західна — 1,15 м завдовжки, 0,55 м заввишки і 0,2 м завтовшки. Проміжок у північному куті було заповнено невеликим каменем. Дно поховання немає слідів нівелювання. Огорожа скрині мала правильну прямокутну форму 3 м завдовжки і 2,5 м завширшки. Плити огорожі були встановлені на ребро на давню денну поверхню, деякі впали і знайдені лежачими. Одна із повалених плит — висока і широка була встановлена в головах у похованих в центрі південно-західної стінки огорожі. Простір між скринєю і огорожею заповнено дрібним бутом. Заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт. На дні скрині біля північно-західної стінки знаходилося скупчення кісток, що за антропологічними визначеннями належали двом дорослим. У західному куті скрині знайдено зруйнований кістяк, який антрополог визначив як жінку 20—25 років. Під ним лежали фрагменти черепа дитини, визначені як дитина у віці 6—8 років. Біля південно-західної стінки знайдено роздавлений лискований кубок (рис. 5: 1). На дні скрині у південно-східній половині знаходилося зібгане поховання дорослої людини, збережене частково. Кістяк лежав на правому боці у сильно зібганому стані головою на південний схід. Руки були зігнуті, кисті біля обличчя, єдиний збережений колінний суглоб знаходився біля ліктьових. Біля ліктьового суглоба було знайдено чотири зуби крупного пса. У південному куті скрині знаходилося шість зубів дитини 6—8 років. Загалом за антропологічними визначеннями у скрині було поховано двох дорослих, з яких одна жінка, і дитину 6—8 років (Жеребцов 1955а, с. 30).

Новітніми дослідженнями було встановлено, що до скрині 6 належить опублікований

Рис. 6. Кам'яна скриня 8. Вигляд з півночі (за Стржеleckий 1955)

Fig. 6. Stone cist 8. View from the north (by Strzheletsky 1955)

К. Ф. Соколовою череп, помилково віднесений нею до скрині 8 (Соколова 1960, с. 68). Загалом, встановлено, що у даному об'єкті було двоє похованих — жінка віком 25—30 років і дитина 7—9 років (Ушкова 2012).

Скриня 7 — наступна у ряду до сходу, була сильно поруйнована у давнину (рис. 2: 2; 3; 4). Зберіглися три її стінки. Вона була прямокутною розмірами 1 × 1 м. Стінки скрині споруджено із плит, поставлених на ребро на давню денну поверхню, приблизно однакових розмірів — 0,75—0,85 м завдовжки, 0,35—0,4 м заввишки і 0,1—0,15 м завтовшки. Дно скрині немає слідів штучного вирівнювання. Огорожа її майже не зберіглась, ймовірно, була також прямокутної форми. Каміні огорожі були встановлені в ряди паралельно скрині і впритул до них, підтримуючи її плити. Заповнення скрині — каміння і ґрунт. На дні у південному куті було знайдено 14 зубів дитини, вік якої визначено 10—13 років. Біля південно-східної стінки лежав фрагмент ліктьової кістки дитини. Біля північно-східної — два уламки сильно кородованої бронзової трубочки-пронизки, згорнутої із пластинки 0,5 мм завтовшки діаметром 7 мм, довжиною 17 мм (Жеребцов 1955а, с. 32).

Новітніми дослідженнями визначено антропологічні рештки зі скрині 7 належать двома індивідами — дітям 2—4 і 4—6 років (Ушкова 2012).

Скриня 8 наступна до сходу в північному ряді, проте споруджена на відстані від скрині 7 і має незначно відмінну орієнтацію, так само як і наступні дві за нею (рис. 3; 4; 6). Скриня була прямокутною 1 м завдовжки і 0,8 м завширшки, орієнтована меридіонально майже без відхилень. Каміні скрині були вкопані у давню денну поверхню вертикально на глибину 0,05—0,08 м. Північна плита була довжи-

ною 0,56 м, 0,46 м заввишки і 0,15 м завтовшки. Південна — 0,55 м завдовжки, 0,4 м заввишки і 0,1—0,15 м завтовшки. Східна стінка скрині складена із двох плит 0,45 м заввишки і 0,1 м завтовшки. Довжина плит — 0,48 м і 0,3 м відповідно. Західна плита була 0,6 м завдовжки, 0,6 м заввишки і 0,15 м завтовшки. Дно скрині немає слідів штучного вирівнювання. Огорожа має форму незамкненого овалу і прибудована до наступної в ряді огорожі скрині 9. Із заходу в ній зберіглися два ряди кладки, південна сторона являла собою одну велику важку плиту. Простір між огорожею і скринею заповнено дрібним бутом. У східному сегменті простору огорожі на каменях буту було знайдено декілька фрагментів чорнолискованого кухля. Заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт. У заповненні скрині вище дна поховання знайдено три зруйнованих черепи і фрагменти кісток, що належали за антропологічними визначеннями двом дітям 6—8 років і одному підлітку 10—12 років. Крім кісток в заповненні знайдено фрагменти кераміки — фрагмент ручки лискованого кухля і вінце маленької миски чи лампи.

Наступна скриня 9 була прямокутної форми 1,7 м завдовжки, 1,3 м завширшки. Вона орієнтована так само як і скриня 8 меридіонально майже без відхилень (рис. 3; 4; 7). Зберіглося три стінки скрині, споруджені із плит, поставлених на ребро на давню денну поверхню. Північна стінка була споруджена із двох плит довжиною 0,73 і 0,45 м, шириною 0,5 і 0,27 м й товщиною 0,15—0,2 і 0,1 м відповідно. Південна плита була 0,95 м завдовжки, 0,55 м заввишки і 0,1—0,15 м завтовшки. Відкритий проміжок між плитою і кутом скрині було закладено двома тонкими плитками. Західна плита була 1,4 м завдовжки, 0,45 м заввишки і 0,2 м завтовшки.

Рис. 7. Кам'яна скриня 9. Вигляд з півночі (за Стржеleckий 1955)

Fig. 7. Stone cist 9. View from the north (by Strzhelecky 1955)

Слідів штучного вирівнювання дно поховання не мало. Огорожа скрині була збудована із великих каменів, поставлених у ряд на давню денну поверхню, і мала форму неправильного овалу, зі сходу не зберіглася. По центру південного боку огорожі знаходилась велика важка і висока плита з округлою верхньою частиною. Простір між скринєю і огорожею було заповнено дрібним бутом. Заповнення скрині — дрібний бут і ґрунт, в якому на різній глибині зустрічались фрагменти кераміки I тис. н. е. На дні поховання також знаходились фрагменти ранньосередньовічних амфор разом із дрібними фрагментами кісток людини і нижньою щелепою дрібної рогатої худоби.

Скриня 10 майже повністю знищено земляною часів ПСВ (рис. 3; 4). Зберіглась лише східна стінка скрині, представлена вкопаною у давню денну поверхню на 0,1 м плитою розмірами 1,63 м завдовжки, 0,7 м заввишки і 0,20—0,25 м завтовшки. Ймовірно, ця скриня була однією із найбільших у цьому могильнику. Орієнтація об'єкта така ж як і у скринях 8 і 9 — меридіональна майже без відхилень. Огорожа скрині була збудована із великих каменів, поставлених на давню денну поверхню, мала підпрямокутну форму, зберіглась із півночі і сходу. Камені огорожі безпосередньо підтримували плиту східної стінки скрині.

Антропологічні матеріали також були піддані одонтологічному аналізу, який попередньо і з огляду на невелику серію показав *«тенденцію до редукції нижнього ряду молярів, виявлену в редукції гіпоконуліда (малих його розмірах та присутності чотиригорбкових форм) та у великому відсотку форм «+» на перших нижніх молярах»* (Ушкова 2012).

Хронологія і культурна атрибуція. Повна відсутність хроноіндикаторів істотно усклад-

нює датування цього поховального комплексу. Предмети костюму — прикраси із поховань — невиразні і мають дуже широкий діапазон від доби фінальної бронзи до останніх століть нашої ери. Загалом цей хронологічний діапазон визначає всі пам'ятки кизил-кобинської культури, які займали в тому числі і Інкерманську долину в Криму, де розташовано могильник (Кравченко 2011, с. 29). Інший супровідний інвентар могильника — це ліпна кераміка. Кераміка кизил-кобинської культури детально проаналізована і розподілена на вузькі хронологічні групи — види (Кравченко 2011, с. 45—83), що дає можливість синхронізації могильника із горизонтами цієї культури.

У звітах містяться якісні фото кераміки із розкопок могильника, а також детально описані розміри посудин. При огляді антропологічного матеріалу у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» під час роботи над матеріалами могильника у 2012 р. кераміка була випадково знайдена у скринях із антропологією, щоправда матеріал не було шифровано. Загалом, знайдені фрагменти і одна реставрована форма відповідали звітній інформації, хоч інші реставровані керамічні посудини, представлені на фото, знайдені не були. Є вірогідність, що вони знаходяться поміж матеріалів поселення Уч-Баш і Сахарна Головка у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський», що виявилися без інвентарних номерів. Враховуючи цю прикору розбіжність і неможливість дистанційно визначити належність тієї чи іншої посудини без номера на сучасних фото, здійснених при оцифруванні колекції Уч-Баша у 2003—2005 роках, посудинам із розкопок могильника, ми беремо за основу фото, додані до звіту про розкопки 1954 р. (рис. 5: 1—3; Стржеleckий 1955).

На фото 10 (рис. 5: 2; Стржелецкий 1955) наведено лискований кубок із орнаментом у вигляді діагонально опущеного наліпного пружка від найбільшого розширення тулуба до денної частини. Посудина може відповідати виду V/4 типу 20 за формою (Кравченко 2011, с. 69, 87, с. 222, 232, рис. 179, 193), орнамент у вигляді відрізків пружка, косо наліплених на тулубі, також хоч і рідко, але зустрічається у комплексах горизонту V-УБ (Кравченко 2011, рис. 128: 8; 136: 2, 3). У звітах, що зберігаються в архіві Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і науковому архіві Інституту археології НАН України, наводяться різні дані щодо місця знахідки цього кубка. У звіті із Севастополя фото 10 позначено написом «ящик 2а». У текстовій частині описується поховання між огорожами скрині 2 під номером 2а в частині розкопок квадратів, відмінне за описом від поховання у скрині 2, що наводиться в звіті в розділі опису кам'яних скринь. Там же є опис керамічної посудини, що відповідає кубку з фото (архів НЗ «Херсонес Таврійський», спр. № 709, 1306, фото до звіту № 10). У звіті з Києва кубок позначено як посудина із поховання 11, опису поховання 11 у звіті немає (Науковий архів Інституту археології НАН України, спр. 1954/31, фото до звіту № 10). Враховуючи цю та інші неточності, які трапляються у звіті з Києва, ми взяли за основу той, що зберігається у архіві Національного заповідника «Херсонес Таврійський». Висота посудини — 53 мм, діаметр вінців — 57 мм, максимальний діаметр тулуба — 65 мм, товщина стінок — 5—7 мм, масштаб на фото не вказано.

Посудини виду V/4 з'являються лише у останньому горизонті Уч-Бапш V-УБ і починають новий тип у керамічному комплексі кизил-кобинської культури — тип 20. У синхронних і пізніших горизонтах цей тип є наскрізним і маркує таврський період кизил-кобинської культури на обох її етапах — ранньому і пізньому. Враховуючи архаїчний орнамент на посудині, її датування навряд виходить за межі горизонту V-УБ і припадає на другу половину VIII — початок VII ст. до н. е. (Кравченко 2011, с. 68—71, 89—90, 95, 230, 232, 235; рис. 191, 193, 195).

На фото 35 (архів НЗ «Херсонес Таврійський», спр. № 709, 1306, фото до звіту № 35) позначено кухоль із кам'яної скрині 5. Його опис у звіті відповідає фото. Посудину було знайдено у фрагментах, частина яких знаходилась на дні скрині біля південно-східної стінки, а частину було переміщено на повалені плити скрині під час ймовірного пограбування або іншої неритуальної дії. Посудина сіроглиняна, поверхня була лискована, дно сплюснено, тулуб кулястий, на переході від тулуба до шийки на плечі — ребро, шийка звужена, вінце слабко відігнуте. Ручка петелеподібна значно вища за вінце, в перетині випнуто-увігнута. Висота кух-

ля до вінців 115 мм, із ручкою — 150 мм, максимальний діаметр тулуба — 170 мм, діаметр вінців — 140 мм, ширина ручки — 27—30 мм, масштаб на фото не вказано.

Такий тип у кераміці кизил-кобинської культури нами не виділявся, хоч ми зустрічали декілька фрагментів сіроглиняних посудин — кубків і кухлів у комплексах Уч-Бапш. Це посуд із ями 19 розкопу 2 Уч-Бапш (Кравченко 2011, рис. 29: 8, 9), який ми умовно віднесли до горизонту Ia, оскільки у звіті було знайдено помилку щодо матеріалу із комплексів, ним визначених (Кравченко 2011, с. 51). Умовно за наявності спірного матеріалу цей горизонт було синхронізовано із горизонтом I-УБ. Але згодом при накопиченні джерельної бази ми все ж синхронізували його із останнім горизонтом Уч-Бапш V-УБ, як і припускали початково за виділеними ознаками класифікації і типології (Кравченко 2007а; 2020). Згодом ще одну сіроглиняну лисковану посудину із орнаментом було знайдено у підосві зольника на розкопі I Уч-Бапш (рис. 5: 4; Кравченко 2010b, кол. оп. № 55/37559), але вона за пропорціями дуже подібна до кухля із наступного горизонту (Кравченко 2011, рис. 104: 2, 108: 2) типу 21 (Кравченко 2011, рис. 191). Від посудини з пізнішого горизонту посудина з Уч-Бапш відрізняється високою якістю і естетикою у виконанні. Ми пояснюємо таку швидку деградацію втратою професійних гончарних традицій. За класифікацією посуду кизил-кобинської культури кухоль відноситься до типу 21 (Кравченко 2011, рис. 191), що також має найраніші форми в межах горизонту V-УБ (Кравченко 2007а; 2020). Цей тип кухлів побутує в кизил-кобинській культурі до початку IV ст. до н. е.

На фото 46 звіту (архів НЗ «Херсонес Таврійський», спр. № 709, 1306, фото до звіту № 46) позначено кубок із кам'яної скрині 6 (рис. 5: 1). Посудину знайдено у фрагментованому вигляді біля південно-західної стінки скрині. Опис у звіті відповідає посудині на фото. Лискована посудина мала слабко виражений омфал і дві продряпані паралельні лінії на денці, округлий приземкуватий тулуб, що плавно звужувався до шийки і слабко відігнуте вінце. Висота кубку 65 мм, максимальний діаметр тулуба 80 мм, діаметр вінця 62 мм, товщина станок 5—6 мм, масштаб на фото не вказано.

Посудина може бути віднесена до типу 20 (Кравченко 2011, с. 87), як і з поховання між скринями 2а, хоч загалом є дуже невиразною. Такі кубки є наскрізними для майже всього часу фінальної бронзи — раннього заліза Криму. Враховуючи, що дві попередні посудини мають аналогії у горизонті V-УБ і інших відмінностей у поховання в кам'яній скрині 6 немає, ми не маємо підстав синхронізувати посудину із нього з якимось іншим горизонтом.

Власне, описаною керамікою обмежуються можливості хронологічного визначення цього

поховального комплексу. Крім аналогій у найпізніших комплексах Уч-Баша необхідно зазначити, що у могильнику відсутній античний матеріал, який зазвичай супроводжує поховання таврського періоду із V ст. до н. е. Відсутній також закавказький імпорт VII—VI ст. до н. е., як то пастові намистини із очками, немає поширених від VII ст. до н. е. транскультурних типів металевих речей — конічних сережок, окуляроподібних привісок, булавок із пуансонним орнаментом тощо. Все це вказує, що функціонування могильника припадає на доволі незначний хронологічний проміжок — друга половина VIII — початок VII ст. до н. е. Невелика площа могильника попри те, що він не повністю розкопаний і частково зруйнований, а також невелика кількість похованих у скринях — один-двоє дорослих різних статей і багато дитячих кістяків, також свідчать про незначний період його функціонування, коли поховання синхронно здійснювалося у трьох—чотирьох скринях у ряді.

Цікавим фактом є наявність пізньоантичного матеріалу у шарах кам'яного завалу Учбаського могильника. Окрім фрагментів пізньоантичних амфор, там знайдено пізньоантичну боспорську монету, разом із амфорним боєм знаходилася щелепа дрібної рогатої худоби, що не спостерігалось на цьому могильнику на рівні давнього горизонту. Ймовірно, що в пізньоантичний час із якихось причин могильник короткий час почав функціонувати, як поминальний комплекс.

Дискусія. Основна дискусія щодо цієї пам'ятки стосується її розташування, хронологічної позиції і співвідношення із сусіднім укріпленим поселенням Уч-Баш. Пам'ятку було помилково ототожнено із могильником, позначеним у звіті про розкопки поселення Уч-Баш у 1952 р. (Стржелецький 1952). На плані Інкерманського мису або Чортова городища із поселенням Уч-Баш в його західній частині перед природним підвищенням плато вказано могильник (Кравченко 2011, рис. 3; Кравченко та ін. 2016, рис. 2.1). Розвідками Інкерманської експедиції 2012 р. на позначеному на плані місці було зафіксовано декілька повністю розграбованих ґрунтових могил, довжина яких відповідає збіганому похованню (рис. 1: 4). Ані археологічного, ані антропологічного матеріалу поруч знайдено не було. На плато Уч-Баш поруч із поселенням за межами укріплень було також зафіксовано дві кам'яні скрині на денній поверхні із розбитими плитами перекриття, сильно задерновані (рис. 1: 3). Атрибуція цих пам'яток потребує подальших системних фахових досліджень (Кравченко 2009).

Могильник Уч-Баш відноситься до пасмових або рядових могильників кам'яних скринь в огорожах, типових для Таврського періоду кизил-кобинської культури (Кравченко 2011, с. 32). Аналізуючи такі могильники, ми розділи-

ли їх типологічно і хронологічно на два типи — кам'яні скрині в огорожах і без огорож, останні визначили як більш ранні, а появу огорож припустили як стадіальну рису суспільного розвитку, коли окрема родина огорожею позначає простір свого мертвого родича (Лесков, Кравченко 2007; Кравченко 2011, с. 103—104). Появу таких поховальних споруд ми визначили не раніше VI ст. до н. е., оскільки у всіх проаналізованих нами могильниках була присутня антична кераміка. Проте, як видно із опису могильника Уч-Баш, античний (пізньоантичний) матеріал потрапив туди вже тоді, коли могильник перестав функціонувати як поховальний комплекс. Споруди могильника мають архаїчний вигляд порівняно із такими як Уркуста, що також був розкопаний у післявоєнний час і добре описаний у звіті (Лесков 1956—1957). Він датований нами кінцем V ст. до н. е. — останньою чвертю III ст. до н. е. (Лесков, Кравченко 2007). З огляду на це, ми піднімаємо нижню хронологічну межу могильників цього типу до другої половини VIII ст. до н. е., тобто вони маркують початок Таврського періоду і зміну населення в Криму, як це було визначено раніше по керамічному комплексу (Кравченко 2007а; 2007б; 2012б; 2020). Із усіх розкопаних натеper могильників кам'яних скринь в огорожах Учбаський дійсно є найранішим, демонструє риси поховального обряду, які у незміненому вигляді принесли в Крим нові племена. При цьому ми не змінюємо нашої думки про значення огорож поховальних конструкцій, вони є виокремленням простору мертвих, можливо, є соціальною ознакою, лише формування цієї традиції наразі виносимо за межі Криму.

Крім того, опис верхніх шарів над поховальними конструкціями і їх ретельна фотофіксація у звіті про розкопки констатують цілком відмінний від описаних для кизил-кобинських могильників кам'яних скринь поховально-поминальний обряд. Кам'яні накиди над поховальними конструкціями мають тут свою світоглядну складову, відмінну від світогляду населення, яке насипає над своїми похованнями кургани, чи ставить стелу. В одному комплексі ознак тут виступає і кам'яна огорожа, але вона є лише частиною поховально-поминальної споруди, можливо, що до цієї ж групи ознак відноситься орієнтація покійного горомом на південь обличчям на схід, напутній напій чи рідина у кухолі чи кубку. Те, що дослідники ніколи не звертали увагу на цю обставину, найімовірніше, пов'язано із їх власним уявленням того, що вони хотіли знайти, відповідно, все каміння під час розкопок видалялося разом із ґрунтом, зачистку кам'яного завалу ніхто не робив окрім С. Ф. Стржелецького і Є. М. Жеребцова, для яких такий спосіб проведення розкопок був цілком природним, як для археологів-античників. Проте, вони хоч і зробили цю титанічну роботу, також не надали значення кам'яному накиду

над похованнями, його пізньому відвідуванню якимсь іншим етносом і проведенню тут поминального ритуалу, і на додачу доволі пізньому перекриттю гумусним шаром². Не виключено, що саме нащадки аланів чи якихось інших племен, що прийшли зі Східного Кавказу, потрапивши в Інкерманську долину, побачили в залишках кам'яного накиду звичний їм пір, деякий час здійснювали там свої обряди аж поки не християнізувалися.

В іншому влаштування могилика підтвердило попередні висновки, зроблені на матеріалі інших пам'яток. Могилик демонструє рядову структуру, коли ряд відповідає родові. Така структура відома в Чорноморському регіоні із доби фінальної бронзи, детально проаналізована нами в Широківському могилику білозерської культури (рис. 1: 16) і подібних синхронних могилик Криму і Причорномор'я (Лесков, Кравченко, Гошко 2019). Учбаський могилик при цьому вже показує використання поховальної камери для родини як сімейну усипальницю і відокремлену територію мертвих через наявність огорожі. Персональність, виділеність особистого паю також показує напутній посуд похованих (дет див.: Кравченко 2016b, с. 251). Це повністю кореспондується із тенденцією до виділення персонального посуду в V горизонті кизил-кобинської культури, виділеному по матеріалам Уч-Баша і згодом істотно доповненого за матеріалом аналізу інших пам'яток (Кравченко 2007a; 2007b; 2011; 2012b; 2020).

Синхронними поховальними пам'ятками в Криму є могилики Чуюнча і Карли-Кая (рис. 1: 7, 8; Кравченко 2007a) у східній групі

пам'яток кизил-кобинської культури (Кравченко 2011, с. 6). Важливо, що це ж населення лишило такі пам'ятки, як поселення Альма-Кермен в нижній течії р. Альма (рис. 1: 9; Кравченко 2007b; 2012a) і Сеферек-Коба (із виробництвом заліза) в східній групі пам'яток на північному сході гірського масиву Карабі-яйли (рис. 1: 10; Весельский, Кравченко, Манько 2014; Кравченко 2016a).

В Інкерманській долині, окрім останнього горизонту поселення Уч-Баш, до Таврського періоду наступного горизонту VI-Г, тобто після припинення життя на Уч-Баші, відносяться також пізній горизонт поселення Сахарна Голловка (рис. 1: 5) і поселення Чорна річка (рис. 1: 12; Кравченко 2011, с. 72). Це важливо, оскільки саме на них знайдено найбільш ранні зразки корчаг виду VI/6 типу 15 (Кравченко 2011, с. 73, 86, 217, рис. 172), походження якого ми схильні пов'язувати із доволі віддаленими територіями — Урарту і Закавказзя (Кравченко 2011, с. 73, 2016c), а появу в Криму пов'язувати із горизонтом V-УБ.

Із Кавказом походження кизил-кобинської культури, щоправда усієї в тому числі і найраніших пам'яток, пов'язував О. М. Лесков (1965). Проте він помилково визначив могилик Уч-Баш як один із найраніших у культурі, синхронізувавши із поселенням Уч-Баш IX—VIII ст. до н. е. (Лесков 1965, с. 51).

Цікаву гіпотезу висловила Е. І. Соломонік про походження назви таври від гір Тавр (Соломонік 1976). На її думку, батьківщина цього населення знаходиться південніше Кавказу, щоправда, якихось переконливих аргументів в археологічних культурах вона не наводила. Варто зазначити, що гіпотезу Е. І. Соломонік про первинність саме географічного ороніма Тавр (Соломонік 1976, с. 49) не варто відкидати навіть при загальній концепції міфоепічного походження етнікона таври від таврів і Тавриди міфу про Іфігенію (Толстой 1918; Русяєва, Русяєва 1999; Кравченко 2002). Властивість цих назв Східному Причорномор'ю від Малоазійського Тавра на півночі півострова, Скіфського Тавра на Кавказі і Таврики в Криму вказує на певну традицію використання ороніма і топоніма (Соломонік 1976, с. 48). Не виключено, що етнікон є похідним від якоїсь із первинних назв, а відоме нам міфологічне оформлення отримав вже в час складання гімнів Гомера, що, власне, і констатував І. І. Толстой у своїй основній праці про Таврику (1918). Для Криму первинною назвою стали саме таври, від чого найменування отримала їх країна — Таврика. Кримські гори не отримали власного ороніму і згадувалися у античних текстах в контексті країни Таврики.

Спроби синхронізувати свідчення античних авторів із місцевим населенням Таврики призвели до формування кількох сталих концепцій у археології XX століття, одна з яких ото-

2. Загалом уявлення авторки статті про могилик також навряд так далеко відійшло б від традиційної наукової інтерпретації. Проте, так сталося, що під час написання цієї статті трапилася трагічна подія — пішла у засвіти Світлана Сергіївна Бессонова. Коли я ще працювала на Уч-Баші, досліджувала пам'ятки навколо і зробила перші висновки про аналогії з культурами кавказького регіону, Світлана Сергіївна передала мені свій зошит із нотатками по народах Кавказу — звичайний конспект із шифрами видань, що зберігаються у Національній бібліотеці ім. В. І. Вернадського. Після похорон С. С. Бессонової разом із думками про іще одну втрату для української археології я пригадала цей зошит. Впали в око нотатки із невеличкого польового звіту І. І. Мещанінова по його роботі в Азербайджані — «Піри Азербайджана». На тих фото, що опублікував І. І. Мещанінов (1931), я побачила такий саме кам'яний накид на кам'яні скрині, як на фото з розкопок Уч-Баша. Крім того, І. І. Мещанінов описав обряд, який іще існував в Азербайджані в першій половині XX ст., його справляли на пірах — кам'яних накидах на старих могилах. Власне, це стало жирною і остаточною крапкою у вервечці доказів того, що населення, що лишило певного типу могилики кам'яних скринь в Криму, пов'язано із регіоном Кавказу і Закавказзя, докази чого наводились у цілій низці статей і монографій.

тожнювала таврів із населенням або частиною населення грецьких міст, а друга визначала їх як ворожий грекам етнос, який населяв гірські території (дет. див.: Тюменев 1938; Белов 1948; 1953; Стржелецкий 1948; 1951; Сапрыкин 1986; Зубар 2005; 2007; Зубар, Кравченко 2003; Zubar, Kravchenko 2003a; Кравченко 2010a). Наш аналіз джерел показав, що основна помилка всіх концепцій полягала у неповному аналізі археологічних джерел, неточній локалізації пам'яток, а також дуже приблизній, а подекуди і хибній хронології (Кравченко 2011, с. 9). Подальші дослідження, як аналітичні, так і польові, підтвердили наші висновки (Лесков, Кравченко 2007; Кравченко 2007a; Kravchenko 2023; Kravchenko, Kozak, Stupak 2023).

За результатами археологічних досліджень, на південь від Кавказу у гірських районах Туреччини присутні схожі поховальні конструкції, є також деяка подібність і у типах кераміки, зокрема майже повна їхня подібність спостерігається біля поселення Ділкая, відкритого на березі озера Ван (рис. 1: 17), де вони пов'язуються із постурартійськими старожитностями (Cilingirodлу 1985). Загалом цією подібністю наразі і обмежуються паралелі із малоазійськими матеріалами, але в подальших дослідженнях цей зв'язок може бути актуалізовано наприклад через аналіз ДНК або деталізацією аналізу археологічного матеріалу із турецьких пам'яток. Важливим є також аналіз інших кримських могильників кам'яних скринь, як пізніших, що повністю відповідають поховальному обряду Учбаського, як то Уркуста (рис. 1: 6; Лесков, Кравченко 2007), так і інакше влаштованих, як то Джапаллах (рис. 1: 13; Kravchenko, Kozak, Stupak 2023), Чуюнча і Карли-Кая (рис. 1: 7, 8; Кравченко 2007a), а також могильників кам'яних скринь без огорож типу Мал-Музу³ (рис. 1: 15; Репников 1909a; 1909b; Кравченко 2011, с. 31—32; Лесков 1965, с. 58—65; Колотухин 1996, с. 32).

Синхронізація із кавказькими культурами показала синхронність горизонту V-УБ із могильниками Фарс і Пшиш (рис. 1: 18, 19), а горизонту VI-Г із ранніми комплексами Келермеса, Моздока і Змійського могильника (рис. 1: 20—23; Кравченко 2011, рис. 195), що також включає поховальні комплекси у кам'яних скринях або подібні до них до єдиної спільної поховальної традиції, що сформувалась між Чорним і Каспійським (або навіть ширше — Середземним і Каспійським) морями наприкінці доби бронзи, а в ранньоскіфський час поширилась на Крим. Поява цього населення супроводжу-

валась відомими подіями на Близькому Сході, які ми пов'язуємо із участю в них ранніх кочовиків. Ймовірно, що ці події стали причиною міграції великої кількості населення Східного Причорномор'я, в результаті якої воно просунулось спочатку на Північний Кавказ, а потім і в Крим. В цей же час в Криму з'являються кочівницькі поховання новочеркаського типу — біля сіл Зольне і Льговське (рис. 1: 11, 14; Кравченко 2020). Подібні до Учбаського могильника поховальні конструкції (кам'яна скриня в огорожі, яка може бути впритул до скрині і підпирати її плити) описані в могильниках західного варіанту кобанської культури біля с. Пелагіада Шпаковського району на Ставропольщині, датований дослідниками VI ст. до н. е. (рис. 1: 23; Козенкова 1989, с. 55, рис. 6; Петренко 1983, 1984). Щоправда, територіально це більше відповідає Північному Передкавказзю ніж Західному Кавказу, де подібних пам'яток немає, як і в усьому Центральному Кавказі. Як гіпотезу просунення населення із північних районів Малої Азії через Нагірний Карабах, Північне Передкавказзя на захід і перехід в Крим можна також розглянути кліматичні зміни, які цього часу істотно впливали на історичні процеси в регіоні.

Попри загальність аналогій між кримським, кавказьким і малоазійським матеріалом, варто наголосити на тому, що традиція спорудження саме таких поховальних і поминальних конструкцій із каменю з використанням огорож властива культурам на схід від Чорного моря. Наприклад, в Азербайджані кола, викладені із каменю, асоціюються із культом священних місць або могилами шейхів (предків), піраміди, подібні поховально-поминальні комплекси описані для Нагірного Карабаху, культ каменю властивий старожитностям озера Ван часів Урарту (Мещанинов 1931, с. 5). Назагал, на фото розчищеного кам'яного поля із скринями Уч-Башу (рис. 2) можна побачити традицію поминального місця, представленого на фото класичних пірів Азербайджану біля с. Ходжали або Генджа (рис. 1: 24, 25; Мещанинов 1931, с. 9, 13, рис. 1, 5) або окремих могил кобанської культури на північно-західному Передкавказзі (рис. 1: 23). Можливо, могильник Уч-Баш належав родовій знаті і його продовжували відвідувати вже після припинення функціонування для здійснення обрядів, які не залишають археологічних слідів. Або ж накопичення каміння і є поминальною обрядністю таких поховально-поминальних комплексів. Відмінність від традиції класти до супроводу багато інвентарю або цінні прикраси також може мати місце.

Висновки. Могильник Уч-Баш розташований на північній терасі Сапун-гори над Чортовою балкою навпроти плато Чортове городище, де розташоване укріплене поселення Уч-Баш.

Пасмові або рядові могильники кам'яних скринь в огорожах з'являються в Криму із по-

3. Не виключено, що деякі поховальні пам'ятки, особливо розкопані у XIX — на початку XX ст. також мали кам'яні накиди на рядах поховань, які фактично не досліджувались, тож їхньому облаштуванню не приділялася належна увага. Не виключено, що відсутність огорож навколо скринь пов'язана із якістю польових досліджень.

чатком Таврського періоду кизил-кобинської культури і разом із керамічним сервізом маркують зміну населення в регіоні. Хронологічно це припадає на другу половину VIII — початок VII ст. до н. е.

Уч-Баш — пасмовий (або рядовий) могильник, що розташований на верхній останній перед вершиною терасі кримської куести, ряди орієнтовані широтно, іноді мають відхилення, складаються із кам'яних скринь в огорожах. Кам'яні скрині орієнтовані меридіонально, іноді із відхиленнями. Ряди кам'яних скринь були перекриті кам'яними накидами, ймовірно, сформованими поминальною обрядністю. Поховальна камера в кам'яній скрині слугувала сімейною усипальницею, небіжчиків клали зібгано на правому боці головою на південь обличчям на схід. Навпроти голови в огорожі скрині встановлювали пам'ятний камінь. В районі голови, ймовірно, за тім'яною частиною вміщували персональну посудину для пиття, можливо із якимсь напоєм чи рідиною.

Могильник належить новому населенню в Криму. Воно пов'язане із зміною історичної ситуації в регіоні, пересуванням ранньоскіфських (кімерійських) племен через Кавказ і у Передкавказзі, що спричинило рух населення на північ через Кавказький хребет і подальше просунення до Кримських передгір'їв. Константою є один із типів кераміки, який об'єднує не лише могильник із поселеннями, але й став наскрізним для Передкавказзя і півночі Малої Азії. Це тип 20 кубків і тип 21 кухлів, типові для горизонту V Уч-Баша. Аналогії в керамічному комплексі супроводжуються також поширенням нового типу поховальних конструкцій, які до цього не були відомі ані в Криму, ані на Балканах, ані в Подніпров'ї чи Приазов'ї.

У археологічних культурах на південь від Кавказу, на півночі Малої Азії за доби, що передувала близькосхідним походам кочовиків, а також на Північному Кавказі часу походів традиція поховань у кам'яних скринях, споруджених на денній поверхні стає превалюючою. Ця поховальна традиція, а також влаштування небіжчика у могилі може бути основною ознакою населення, яке розселялось в цей час навколо Чорного моря в його східній частині на північ. Одним із основних критеріїв в наборі поховально-поминальної обрядності є роль каміння. Приведена нами вище гіпотеза Е. І. Соломонік цілком можливо, має археологічний контекст, поки більше гіпотетичний, ніж остаточно доведений. В той же час подібність поховальної обрядності із пам'ятками доби фінальної бронзи, наприклад із Широківським могильником в появі пам'яток типу могильника Уч-Баш в Криму лишається на рівні порівнянь. Не виключаючи загальну тенденцію в походженні цих традицій із регіонів на південь від Кавказького хребта, варто розглядати не єдиноразове, а хвильове просунення населення, що було носієм цих

традицій в Північне Причорномор'я. Поява поховальних пам'яток типу Уч-Баського могильника на початку таврського періоду кизил-кобинської культури була пов'язана із наступною хвилею, яка на відміну від часу фінальної бронзи поширилась в Крим не з Центрального Кавказу, а в обхід через Нагірний Карабах і Північне Передкавказзя.

Надзвичайно актуальними в світлі цих висновків є ДНК-аналіз і одонтологічні дослідження антропології нещодавно переглянутих матеріалів могильників кизил-кобинської культури — Уч-Баш, Уркуста, Джапаллах, Карли-Кая і Чуюнча, що всі мають велику кількість одонтологічного матеріалу, частково проаналізованого і опублікованого у нещодавніх дослідженнях із їх подальшим порівнянням із матеріалами Кавказу, Нижнього Подніпров'я, Приазов'я, Кубані і Малої Азії часу фінальної бронзи і раннього заліза.

ЛІТЕРАТУРА

- Белов, Г. Д. 1948. *Херсонес Таврический: историко-археологический очерк*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.
- Белов, Г. Д. 1953. Северный прибрежный район Херсонеса. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 34, с. 11-32.
- Весельский, А., Кравченко, Е. А., Манько, В. М., 2014. Розвідки в околицях с. Карасьовка АРК. *Археологічні дослідження в Україні 2013 р.*, с. 22-23.
- Жеребцов, Е. Н. 1955а. *Отчет о раскопках могильника ранне-таврского поселения Уч-Баш в 1953—1954 году (X—VIII вв. до н. э.)*. Архив НЗ «Херсонес Таврийский», № 709, 1306.
- Жеребцов, Е. Н. 1955b. *Отчет о раскопках могильника ранне-таврского поселения Уч-Баш в 1953—1954 году (X—VIII вв. до н. э.)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/31.
- Зубар, В. М. 2005. Херсонес і таври: протистояння чи взаємодія? *Археологія*, 1, с. 16-28.
- Зубарь, В. М. 2007. По поводу попытки возрождения одной устаревшей исторической концепции: Херсонес и тавры. *Вестник древней истории*, 3, с. 87-100.
- Зубарь, В. М., Кравченко, Э. А. 2003. Об одном аспекте греко-варварских взаимоотношений в окрестностях Херсонеса Таврического в середине IV в. до н. э. *Проблемы истории, филологии, культуры*, XIII, с. 70-77.
- Козенкова, В. И. 1989. *Кобанская культура. Западный вариант*. Археология СССР. Свод археологических источников, В2-6. Москва: Наука.
- Колотухин, В. А. 1996. *Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века*. Київ: Южно-городские ведомости.
- Кравченко, Е. А. 2002. Південний Крим за античними джерелами і легенда про таврів. *Наукові записки НАУКМА. Серія історичні науки*, 20: Читання пам'яті Михайла Брайчевського, с. 28-34.
- Кравченко, Э. А. 2007а. К вопросу об изменениях в материальной культуре населения Горного Крыма в предскифское время. *Revista archeologica*, III, 1—2, с. 282-294.
- Кравченко, Э. А. 2007b. Керамика поселения кизил-кобинской культуры Альма-Кермен. В: *Ранний*

залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Чигирин, 16—19 травня. Чигирин, с. 92-95.

Кравченко, Э. А. 2009. Отчет о разведках на территории Севастопольского горсовета (Инкерманская долина, Шампаны). НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/2.

Кравченко, Е. А. 2010а. Таври і Херсонес. Археологический альманах, 2, с. 51-71.

Кравченко, Э. А. 2010b. Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2010 г. НА ІА НАН України, ф. 64, 2010/46.

Кравченко, Е. А. 2011. Кизил-кобинська культура у Західному Криму. Київ; Луцьк: Волинські старожитності.

Кравченко, Э. А. 2012а. Отчет о разведках на правом берегу р. Черная (Севастопольский горсовет). НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/85.

Кравченко, Е. А. 2012b. Керамічний посуд кизил-кобинської культури поселення Альма-Кермен із розкопок 2008 року. Археологічні дослідження Львівського університету, 16, с. 286-295.

Кравченко, Е. А. 2016а. До питання про початок раннього залізного віку у Криму. Наукові студії, 9: Датування — хронологія — періодизація. Різні аспекти часу в археології, с. 164-177.

Кравченко, Э. А. 2016b. Хозяйственная деятельность: направления, традиционность, инновационность, специализация. В: Кравченко, Э. А. (ред.). От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины. Киев: ІА НАН України, с. 235-272.

Кравченко, Э. А. 2016с. Поселение Уч-Баш и крымско-кавказские связи в раннем железном веке. В: Онгарулы, А. (ред.). Саки и савроматы казахских степей: контакт культур. Алматы, с. 82-97.

Кравченко, Е. А. 2020. Керамічна посудина із кургану біля с. Зольне у Криму. Археологія, 4, с. 73-81. DOI: 10.15407/archaeologyua2020.04.073

Кравченко, Э. А., Лысенко, Р. В., Савеля, О. Я., Шевченко, Д. А. 2010. Краткие результаты работ Инкерманского отряда САЭ в г. Севастополе. Археологічні дослідження в Україні за 2009 р., с. 238-240.

Кравченко, Э. А., Горбаненко, С. А., Горобец, Л. В., Кройтор, Р. В., Разумов, С. Н., Сергеева, М. С., Яниш, Е. Ю. 2016. От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины. Киев: ІА НАН України.

Крис, Х. И. 1981. Кизил-кобинская культура и тавры. Москва: Наука.

Лесков, А. М. 1956—1957. Отчет Таврской группы Крымской первобытной экспедиции ІА АН УССР за 1956—1957 гг. НА ІА НАН України, ф. 64, 1956—57/12д.

Лесков, А. М. 1965. Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. Київ: Наукова думка.

Лесков, О. М., Кравченко, Е. А. 2007. Гряда А могильника кизил-кобинської культури Уркуста І у Південно-Західному Криму. Археологія, 4, с. 11-22.

Лесков, О. М., Кравченко, Е. А., Гошко, Т. Ю. 2019. Могильник білозерської культури біля с. Широке. Львів; Винники: Історико-краєзнавчий музей; Майдан.

Мещанинов, И. И. 1931. Пыры Азейбарджана. Известия ГАИМК, IX, 4, с. 1-18.

Петренко, В. Г. 1983. Работы в Ставропольском крае. Археологические открытия 1981 г., с. 128.

Петренко, В. Г. 1984. Могильник кобанской культуры у села Пелагиада. Советская археология, 2, с. 155-164.

Репников, Н. И. 1909а. Каменные ящики Байдарской долины. Известия Археологической Комиссии, 30, с. 101-108.

Репников, Н. И. 1909b. Разведки и раскопки на южном берегу Крыма и в Байдарской долине в 1907 г. Известия Археологической Комиссии, 30, с. 99-126.

Русяева, А. С., Русяева, М. В. 1999. Верховная богиня античной Таврики. Київ: Шлях.

Савеля, О. Я., Кравченко, Э. А., Лысенко, Р. В., Шевченко, Д. А. 2009. Раскопки поселения Уч-Баш. НА ІА НАН України, ф. 64, 2009/2.

Сапрыкин, С. Ю. 1986. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Москва: Наука.

Соколова, К. Ф. 1960. Тавры крымского полуострова (по антропологическим данным). Вопросы антропологии, 3, с. 66-76.

Соломоник, Е. І. 1976. Таври і Таврика. Археологія, 20, с. 46-50.

Стржелецкий, С. Ф. 1948. Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 г. Сборник Херсонесского музея, 4, с. 69-97.

Стржелецкий, С. Ф. 1951. Очерки истории Гераклеяского полуострова и его окружи в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. до н. э. — V в. до н. э.). С дополнениями 1953—1954 гг. Рукопись диссертации канд. ист. наук. Архів НЗ «Херсонес Таврійський», № 1343.

Стржелецкий, С. Ф. 1952. Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. э. Архів НЗ «Херсонес Таврійський», № 680/І—ІІІ.

Стржелецкий, С. Ф. 1955. Отчет о работе Гераклеяской археологической экспедиции Государственного Херсонесского музея за 1954 г. НА ІА НАН України, ф. 64, 1954/31.

Толстой, И. И. 1918. Остров Белый и Таврика на Эвксинском Понте. Петроград: Вторая государственная типография.

Тюменев, А. И. 1938. Херсонесские этюды. 1: К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса. Вестник древней истории, 2 (3), с. 245-264.

Ушково, Ю. В. 2012. Звіт про обстеження антропологічного матеріалу з кизил-кобинського могильника Уч-Баш (розкопки Жеребцова Є.М. 1953-1954 pp.), що зберігається в фондах НЗ «Херсонес Таврійський». В: Кравченко, Э. А. Отчет о разведках на правом берегу р. Черная (Севастопольский горсовет). НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/85.

Cilingiroglu, A. 1985. Van Dilkaya Hoyugu 1984 kazilari. Kazi sonuclari toplantisi, VII, с. 151-162.

Kravchenko, E. 2023. Archaeological Sources of the Crimean Natives Religion and Cults in the Early Iron Age. Археологія і давня історія України, 47 (2), p. 23-35. DOI: 10.37445/adiu.2023.02.01

Kravchenko, E., Kozak, O., Stupak, A. 2023. Japallah — the burial ground of the Natives of the Hellenistic Period in the Crimea. Revista Archeologica, XIX, 2, p. 58-81. DOI: 10.52603/RA.XIX.2.2023_04

Zubar', V. M., Kravchenko, E. A. 2003. Interpretation of a Group of Archaeological Sites in the Vicinity of Tauric Chersonesos. In: Bilde, P. G., Højte, J. M., Stolba, V. F. (eds.). The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A. N. Scegllov on the occasion of his 70th birthday. Aarhus: Aarhus University, p. 185-196.

REFERENCES

- Belov, G. D. 1948. *Khersones Tavricheskii: istoriko-arkheologicheskii ocherk*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Belov, G. D. 1953. Severnyi pribrezhnyi raion Khersonesa. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 34, s. 11-32.
- Veselskyi, A. P., Kravchenko, E. A., Manko, V. M., 2014. Rozvidky v okolytsiakh s. Karasovka ARK. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2013 r.*, s. 22-23.
- Zherebtsov, E. N. 1955a. *Otchet o raskopkakh mogilnika ranne-tavrskogo poseleniia Uch-Bash v 1953—1954 godu (X—VIII vv. do n. e.)*. Arkhiv NZ «Khersones Tavriiskii», N 709, 1306.
- Zherebtsov, E. N. 1955b. *Otchet o raskopkakh mogilnika ranne-tavrskogo poseleniia Uch-Bash v 1953—1954 godu (X—VIII vv. do n. e.)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1954/31.
- Zubar, V. M. 2005. Khersones i tavyry: protystoiannia chy vzaiemodiia? *Arkheolohiia*, 1, s. 16-28.
- Zubar, V. M. 2007. Po povodu popytki vrozrozhenniia odnoi ustarevshei istoricheskoi kontseptsii: Khersones i tavyry. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 87-100.
- Zubar, V. M., Kravchenko, E. A. 2003. Ob odnom aspekte greko-varvarskikh vzaimootnoshenii v okrestnostyakh Khersonesa Tavricheskogo v seredine IV v. do n. e. *Problemy istorii, filologii, kultury*, XIII, s. 70-77.
- Kozenkova, V. I. 1989. Kobanskaia kultura. Zapadnyi variant. *Arkheolohiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov*, V2-6. Moskva: Nauka.
- Kolotukhin, V. A. 1996. *Gornyi Krym v epokhu pozdnei bronzy — nachale zheleznoho veka*. Kyiv: Iuzhnogorodskie vedomosti.
- Kravchenko, E. A. 2002. Pivdennyi Krym za antychnymy dzherelamy i lehenda pro tavriv. *Naukovi zapysky NaUKMA. Serii istorichni nauky*, 20: Chytannia pam'iaty Mykhaila Braichevskoho, s. 28-34.
- Kravchenko, E. A. 2007a. K voprosu ob izmeneniiakh v materialnoi kulture naseleniia Gornogo Kryma v predskifskoe vremia. *Revista archeologica*, III, 1—2, s. 282-294.
- Kravchenko, E. A. 2007b. Keramika poseleniia kizil-kobinskoy kultury Alma-Kermen. *Rannii zaliznyi vik Yevrazii: do 100-richchia vid dnia narodzhennia Oleksii Ivanovycha Terenozhkina. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Chyhyryn, 16—19 travnia*. Chyhyryn, s. 92-95.
- Kravchenko, E. A. 2009. *Otchet o razvedkakh na territorii Sevastopolskogo gorsovet (Inkermanskaia dolina, Shampany)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/2.
- Kravchenko, E. A. 2010a. Tavyry i Khersones. *Arkheologicheskii almanakh*, 20, s. 51-71.
- Kravchenko, E. A. 2010b. *Otchet o raskopkakh poseleniia Uch-Bash v 2010 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2010/46.
- Kravchenko, E. A. 2011. *Kyzyl-kobyn'ska kul'tura u Zakhidnomu Krymu*. Kyiv: Luts'k: Volyn'ski starozhytnosti.
- Kravchenko, E. A. 2012a. *Otchet o razvedkakh na pravom beregu r. Chernaia (Sevastopolskii gorsovet)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/85.
- Kravchenko, E. A. 2012b. Keramichnyy posud kyzyl-kobyn'skoy kul'tury poselennia Alma-Kermen iz rozkopok 2008 roku. *Arkheolohichni doslidzhennia L'viv's'koho universitetu*, 16, c. 286-295.
- Kravchenko, E. A. 2016a. Do pytannia pro pochatok ranoho zaliznoho viku u Krymu. *Naukovi studii*, 9: Datuvannia — khronolohiia — periodyzatsiia. Rizni aspekty chasu v arkheolohii, s. 164-177.
- Kravchenko, E. A. 2016b. Khoziaistvennaia deiatelnost: napravleniia, traditsionnost, innovatsionalnost, spetsializatsiia. In: Kravchenko, E. A. (red.). *Ot bronzy k zhelezu: khoziaistvo zhytelei Inkermanskoi doliny*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 235-272.
- Kravchenko, E. A. 2016c. Poselenie Uch-Bash i krymsko-kavkazskie svyazi v rannem zheleznom veke. In: Ongaruli, A. (red.). *Saki i savromaty kazakhskikh stepei: kontakt kultur*. Almaty, s. 82-97.
- Kravchenko, E. A. 2020. Keramichna posudyna iz kurhanu bilya s. Zol'ne u Krymu. *Arkheolohiia*, 4, c. 73-81. DOI: 10.15407/archaeologyua2020.04.073
- Kravchenko, E. A., Lysenko, R. V., Savelia, O. Ia., Shevchenko, D. A. 2010. Kratkie rezultaty rabot Inkermanskogo otriada SAE v g. Sevastopole. *Arkheologichni doslidzhennia v Ukraini za 2009 r.*, s. 238-240.
- Kravchenko, E. A., Gorbanenko, S. A., Gorobets, L. V., Kroytor, R. V., Razumov, S. N., Serheeva, M. S., Yanish, E. Yu. 2016. *Ot bronzy k zhelezu: khoziaistvo zhyteley Ynkermanskoy doliny*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Kris, Kh. I. 1981. *Kizil-kobinskaia kultura i tavyry*. Moskva: Nauka.
- Leskov, A. M. 1956—1957. *Otchet Tavrskoï grupy Krymskoï pervobytnoi ekspeditsii IA AN USSR za 1956—1957 gg.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956—57/12d.
- Leskov, A. M. 1965. *Gornyi Krym v I tysiacheletii do nashei ery*. Kyiv: Naukova dumka.
- Leskov, O. M., Kravchenko, E. A. 2007. Hryada A mohyl'nyka kyzyl-kobyn'skoy kul'tury Urkusta I u Pivdenno-Zakhidnomu Krymu. *Arkheolohiia*, 4, s. 11-22.
- Leskov, O. M., Kravchenko, E. A., Hoshko, T. Yu. 2019. *Mohylnyk bilozerskoï kultury bilya s. Shyroke*. Lviv; Vynnyky: Istoryko-kraieznachnyi muzei; Maidan.
- Meshchaninov, I. I. 1931. Piry Azeibardzhana. *Izvestiia GAIMK*, IX, 4, s. 1-18.
- Petrenko, V. G. 1983. Raboty v Stavropolskom krae. *Arkheologicheskie otkrytiia 1981 g.*, s. 128.
- Petrenko, V. G. 1984. Mogilnik kobanskoi kultury u sela Pelagiada. *Sovetskaia arkheolohiia*, 2, s. 155-164.
- Repnikov, N. I. 1909a. Kamennye iashchiki Baidarskoï doliny. *Izvestiia Arkheologicheskoi Komissii*, 30, s. 101-108.
- Repnikov, N. I. 1909b. Razvedki i raskopki na iuzhnom beregu Kryma i v Baidarskoï doline v 1907 g. *Izvestiia Arkheologicheskoi Komissii*, 30, s. 99-126.
- Rusiaeva, A. S., Rusiaeva, M. V. 1999. *Verkhovnaia boginia antichnoi Tavriki*. Kyiv: Shliakh.
- Savelia, O. Ia., Kravchenko, E. A., Lysenko, R. V., Shevchenko, D. A. 2009. *Raskopki poseleniia Uch-Bash*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2009/2.
- Saprykin, S. Iu. 1986. *Gerakleia Pontiiskaia i Khersones Tavricheskii*. Moskva: Nauka.
- Sokolova, K. F. 1960. Tavyry krymskogo poluostrova (po antropologicheskim dannym). *Voprosy antropologii*, 3, s. 66-76.
- Solomonik, E. I. 1976. Tavyry i Tavyrka. *Arkheolohiia*, 20, s. 46-50.
- Strzheletskii, S. F. 1948. Raskopki tavrskogo nekropolia Khersonesa v 1945 g. *Sbornik Khersonesskogo muzeia*, 4, s. 69-97.
- Strzheletskii, S. F. 1951. *Ocherki istorii Gerakleiskogo poluostrova i ego okruzi v epokhu bronzy i rannego zheleza (seredina II tys. do n. e. — V v. do n. e.)*. S dopolneniiami 1953—1954 gg. Rukopis dissertatsii kand. ist. nauk. Arkhiv NZ «Khersones Tavriiskii», N 1343.
- Strzheletskii, S. F. 1952. *Otchet o raskopkakh rannetavrskogo poseleniia Uch-Bash X—VIII vv. do n. e.* Arkhiv NZ «Khersones Tavriiskii», N 680/I—III.
- Strzheletskii, S. F. 1955. *Otchet o rabote Gerakleiskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Gosudarstvennogo Khersonesskogo muzeia za 1954 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1954/31.
- Tolstoi, I. I. 1918. *Ostrov Belyi i Tavrika na Evksinskom Ponte*. Petrograd: Vtoraia gosudarstvennaia tipografiia.
- Tiumenev, A. I. 1938. Khersonesskie etiudy. 1: K voprosu o vremeni i obstoiatelstvakh vozniknoveniia Khersonesa. *Vestnik drevnei istorii*, 2 (3), s. 245-264.
- Ushkova, Yu. V. 2012. Zvit pro obstezhennia antropolohichnoho materialu z kyzyl-kobyn'skoho mohylnyka Uch-Bash (rozkopky Zherebtsova Ye. M. 1953—1954 rr.), shcho zberihaietsia v fondakh NZ «Khersones Tavriiskii». In: Kravchenko, E. A. *Otchet o razvedkakh na pravom berehu r. Chernaia (Sevastopolskii gorsovet)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 2012/85.
- Cilingiroglu, A. 1985. Van Dilkaya Hoyugu 1984 kazilari. *Kazi sonuclari toplantisi*, VII, c. 151-162.
- Kravchenko, E. 2023. Archaeological Sources of the Crimean Natives Religion and Cults in the Early Iron Age. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 47 (2), p. 23-35. DOI: 10.37445/adiu.2023.02.01
- Kravchenko, E., Kozak, O., Stupak, A. 2023. Japallah — the burial ground of the Natives of the Hellenistic Period in the Crimea. *Revista Archeologica*, XIX, 2, p. 58-81. DOI: 10.52603/RA.XIX.2.2023_04
- Zubar, V. M., Kravchenko, E. A. 2003. Interpretation of a Group of Archaeological Sites in the Vicinity of Tauric Chersonesos. In: Bilde, P. G., Højte, J. M., Stolba, V. F. (eds.). *The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Scegllov on the occasion of his 70th birthday*. Aarhus: Aarhus University, p. 185-196.

E. Kravchenko

THE UCH-BASH BURIAL GROUND: LOCALIZATION, ORDER, DATING, FUNERARY AND COMMEMORATION CUSTOM

The Uch-Bash burial ground in Southwestern Crimea is a site of the Kyzyl-Koba culture which is attributed to the Tauri mentioned in ancient Greek written sources. Excavations of the burial ground took place in the early 1950s. The site was unpublished and this fact has caused confusion in its localization, dating, and attribution of other sites of the Kyzyl-Koba culture. The Uch-Bash burial ground of the Kyzyl-Koba culture and some conclusions based on analysis of the data are published in the paper.

The Uch-Bash burial ground is located on the northern terrace of Sapun-gora Mountain above Chortovaya Balka, opposite the plateau of Chortove Horodyshe, where the fortified settlement of Uch-Bash is located.

Row graves of stone cist in enclosures appeared in Crimea with the beginning of the Taurian period of the Kyzyl-Koba culture and, together with the pottery set, mark the change of population in the region. This change ought to be dated to the second half of the 8th — early 7th century BC.

Uch-Bash is a row burial ground, located on the uppermost terrace of the Crimean cuesta before the top. The rows of graves are oriented latitudinal, sometimes have deviations, and consist of stone cists in enclosures. The stone cists are ordered on an ancient surface, oriented longitudinal, sometimes with deviations. The rows of stone cists were covered with stone piles, probably formed by funeral custom. The grave in the stone cist served as a family tomb, the deceased were laid down on their right side with their heads directed to the south, facing east. A funeral stone was installed opposite the head in the fence of the cist. In the area of the head, probably behind the parietal part, a personal drinking vessel was placed, probably with some drink or liquid.

The burial ground belongs to the new people in the Crimea. They are associated with a change in the historical situation in the region, the movement of early Scythian (Cimmerian) tribes through the Caucasus, which caused the movement of the population north through the Caucasus and further advancement to

the Crimean foothills. Constant in similar sites is one of the types of pottery that unites not only the burial ground with settlements, but is also common to the Northern Caucasus and northern Asia Minor. These are the bowls of type 20 and scoops of type 21, typical of the V horizon of Uch-Bash. Analogies in the ceramic complex are also accompanied by the new type of burial grounds of Uch-Bash type, which were previously unknown neither in the Crimea, nor in the Balkans, nor in the Dnipro or Azov regions.

In archaeological cultures south Caucasus, in northern Asia Minor in the period preceding the Middle Eastern campaigns of nomads, as well as in the North Caucasus during the time of the campaigns, the tradition of burials in stone cists ordered on the surface becomes prevalent. This burial tradition, as well as the position of the deceased in the grave, may be the main feature of the people that settled at that time around the Black Sea in its eastern part to the north. One of the main criteria in the set of burial and funeral custom is the role of stones. At the same time, the similarity of the burial custom with the sites of the Final Bronze Age, for example, with the Shyroke burial ground in the appearance of sites of the Uch-Bash burial ground type in the Crimea remains at the level of comparisons. Without excluding the general trend in the origin of these traditions from the regions south of the Caucasus, it is worth considering not a one-time, but a wave-like movement of the population that was the bearer of these traditions to the Northern Pontic Region. The appearance of burial sites of the Uch-Bash burial ground type at the beginning of the Taurian period of the Kyzyl-Koba culture was associated with the next wave, which, unlike the time of the Final Bronze Age, spread to the Crimea not from the Central Caucasus, but bypassing Dağlıq Qarabağ and the Northern Caucasus.

Keywords: Early Iron Age, funerary and commemoration custom, Crimea, Caucasus, Kyzyl-Koba culture, Tauri, Uch-Bash.

Одержано 8.09.2025

КРАВЧЕНКО Евеліна, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Evelina KRAVCHENKO, PhD, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
ORCID: 0000-0001-7238-7417, e-mail: evekravchenko@gmail.com, kravchenko_evelina@nas.gov.ua.